

Zeitschrift: Igl Ischi : organ della Romania (Societat de Students Romontschs)
Herausgeber: Romania (Societat de Students Romontschs)
Band: 69 (1984)
Heft: 22

Artikel: Promoziun dil romontsch : 25 exempels particulars ord tiaras jastras
Autor: Furrer, G.G.
DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-881611>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. [Siehe Rechtliche Hinweise.](#)

Conditions d'utilisation

L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. [Voir Informations légales.](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. [See Legal notice.](#)

Download PDF: 25.11.2024

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

Promoziun dil romontsch:

25 exempels particulars ord tiaras jastras

da Gion Giachen Furrer

Remarcas preliminaras

Per incarica della Fundaziun Retoromana sco per interess persunal sundel serendius dal september 1982 agl october 1983 en Scandinavia, ellas inslas Nursinas (Föroyar) ed ellas inslas Britannicas. La finamira ei stada de studegiar las cundiziuns de veta e las realisaziuns culturalas de certas communitads pli u meins marginalisadas e smanatschadas. Quei representa bein capiu pér l'emprema etappa ded ina retscherca bia pli vasta, che duess cumpigliar la finala il pli grond diember pusseivel de tiaras, lungatgs e culturas en prighel dell'Europa. Alla fin de quei program stuess cumparer in studi approfondiu e stretgamein documentau, che duess esser de grond interess era pil romontsch. Ins sa numnadamein anflar tier communitads jastras che sesanflan sco nus en difficultads, enconuschientschas, encuraschaments ed exempels buns ni schliats, dals quals ins sa e sto s'inspirar ton sco pusseivel per la defensiun de nies Quart lungatg.

Il present artechel, cun descriver cuortamein exempels punctuals fetg precis ord las tiaras gia visitadas, e cun commentar quels exempels en fuorma de muossavia pil romontsch, less esser in'emprema illustraziun della maniera ella quala ins sa s'inspirar dad experiments jasters. Lein sutlingiar ei: S'inspirar, denton maina imitar servilmmein in exempel, gnanc in fetg bien buc. Era sche la situaziun de duas communitads presenta semeglionzas pli u meins grondas, ein ellas mai dil tutfatg identicas.

Era astgan ins buc s'imaginar che tut stetti bein per las communitads citadas. Tut priu ston ins anzi sutlingiar ch'ils Romontschs, en ina classificaziun tenor la qualid della situaziun economica, sociala, politica, fussen bunamein sisum la sçala. Denton perfin las communitads giudem quella scala, quellas che han gia piars ualti tut quei che formava lur originalid, perfin communitads sco il Schetland u la Cornuaglia, san porscher models per communitads meins periclitadas. Da l'otra vart secapesch'ei da sesez ch'ils Romontschs san sezs dar bunas indicaziuns ed encuraschament ad auters, ed jeu sai gir che nossas

experientschas anflan effectivamein grond interess per exempel en Irlanda ed en Tiara de Galles.

Sco davosa remarca preliminara lessel sutlingiar ch'il fatg ch'ieu citeschel exempels en tala u tala domena significhescha dil tuttafatg buc ch'ins hagi tier nus aunc fatg nuot en quellas domenas. Anzi, fetg savens han ins schon entschiet enzatgei, e mintgaton ein ins schizun arrivaus gia ualti lunsch. En tut quels cass vulan ils exempels citai esser enzatgei sco ina confirmaziun, in encuraschament, ni eventualmein ina indicaziun co ins savess far vinavon, magari en ina maniera empau modificada.

Cuntradas ed idioms studegiai

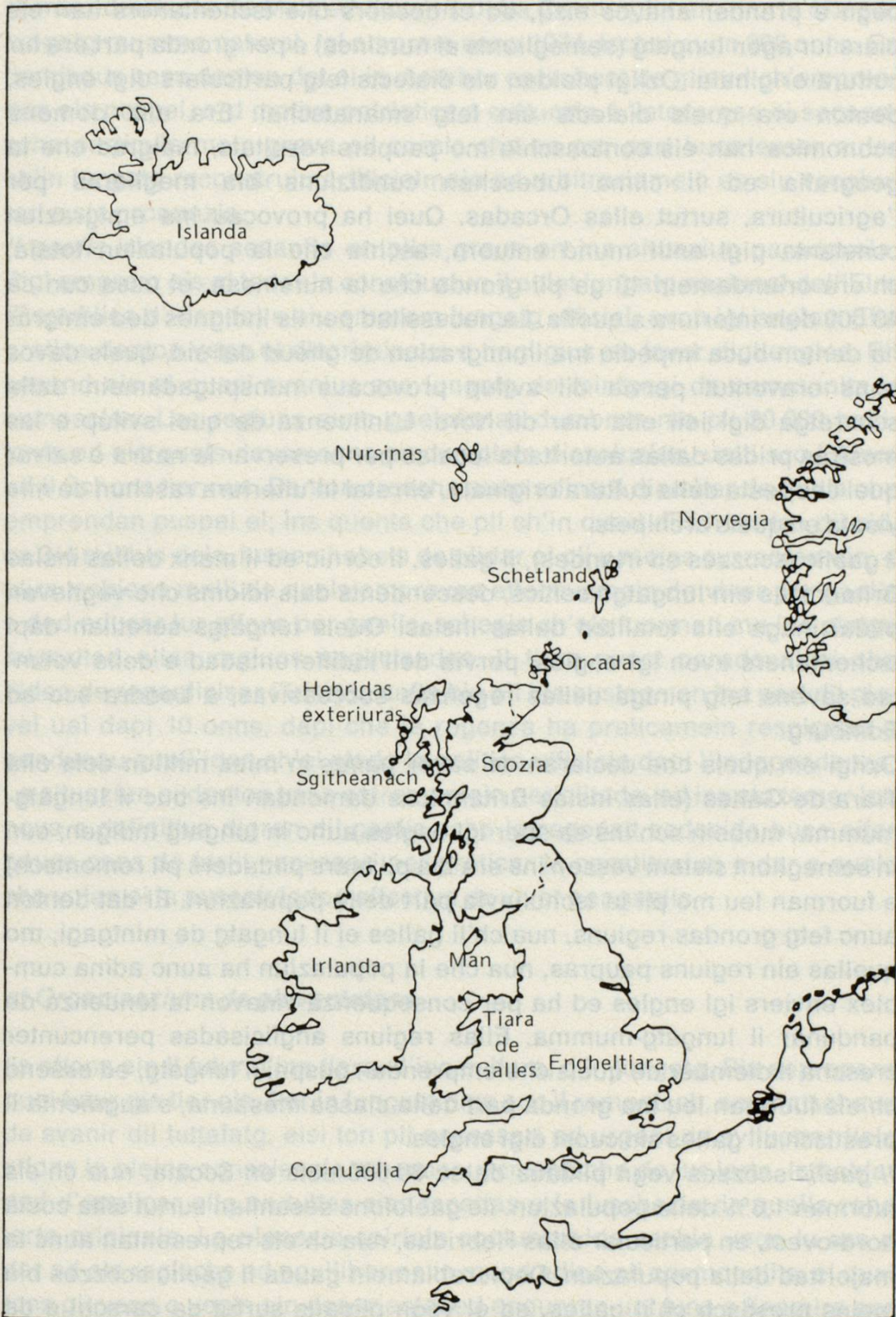
Las Nursinas ein igl exempel il pli passiunont e pli impurtont pil romontsch. Perquei sundel restaus 10 meins leu, per emprender il lungatg e ton sco pusseivel sevider viaden ella societad nursinesa.

Las Nursinas ein in archipel d'inslas fetg muntagnusas, cun era in clima extremamein disfavoreivels all'agricultura. Ellas han ca. 45 000 habitonts e fuorman ina communitad autonoma el ravugl dil reginavel danes, cun agen lungatg naziunal ed official, atgna bandiera, parlament, regenza, bancnotas etc. Ils Nursines han contonschiu el camp economic e cultural ina dubla miracla. Entuorn 1800 eran els numnadamein strusch 5 000 dels, cun ina economia bunamein medievala ed in lungatg ch'era aunc mai vegnius screts – ins prevedeva gia la danisaziun completa de quella minuscla populaziun, isolada, adina sigl ur de fomaz, e perquei apparentamein per adina dependenta dagl exterior.

Plaunlur denton, cun gronda breigia e bunamein senza agid, han ils Nursines sviluppau ina structura economica che ha limitau sil minimum la necessitad ded emigrar e che lubescha oz perfin ad emigrants de turnar en lur patria. Era han ils Nursines sviluppau ina litteratura originala ed ina veta culturala che fuss digna ded in pievel diesch ni vegn ga pli numerus. Ozilgi ei il nursines dil tuttafatg ord prighel, el vegn duvraus dapertut ella veta de mintgagi ed ell'administraziun, en posts de lavur, el radio, en scola, e pli e pli era sco lungatg scientific. E quei che croda en egl ei l'immensa e fetg naturala confidanza ch'ils Nursines han en els sezs, en lur capacitads, en lur lungatg e cultura, en lur avegnir.

Il Schetland e las *Orcadas* perencunter ein l'antitesa dellas Nursinas. En circumstanzas bizaras ein quels dus arhipels cun lur populaziun scandinava vegni impegnai alla Scozia, oz part dil Reginavel-Uniu (teoreticamein vess il retg della Norvegia aunc adina il dretg de solver il

pègn e prender anavos els!), ed el decuors dils tschentaners han els piars lur agen lungatg (semegliants al nursines) e per gronda part era lur cultura originala. Ozilgi plaidan els dialects fetg particulars digl engles, denton era quels dialects ein fetg smanatschai. Era ella domena economica han els contonschiu mo paupers resultats, malgrad che la geografia ed il clima lubeschan cundiziuns bia meglieras per l'agricultura, surtut ellas Orcadas. Quei ha provocau ina emigraziun constanta pigl entir mund entuorn, aschia che la populaziun totala, ch'era oriundamein 10 ga pli gronda che la nursinesa, ei ussa cun ca 40 000 dels inferiura a quella. La necessitad per ils indignes ded emigrar ha denton buca impediud ina immigraziun de glieud dal sid, quels davos onns oravontut pervia dil svilup provocaus nunspitgadamein dalla scuvretga digl ieli ella mar dil Nord. L'influenza de quei svilup e las mesiras pridas dallas autoritads localas per preservar la natira e salvar quei che resta della cultura originala, ein stai in'ulteriura raschun de mia viseta en quels archipels.

Il gaelic (scozzes ed irlandes), il galles, il cornic ed il manx dellas inslas Britannicas ein lungatgs celtics, descendents dals idioms che vegnevan plidai inaga ella totalitad dellas inslas. Quels lungatgs seretilan dapi tschentaners avon igl engles, pervia dell'indifferentad e della voluntad savens fetg pintga dellas regenzas successivas, a Londra sco ad Edinburg.

Ozilgi ein quels che declaran de saver *galles* in miez milliun dels ella Tiara de Galles (ellas inslas Britannicas damondan ins buc il lungatg-mumma, mobein sch'ins sa sper igl engles aunc in lungatg indigen; cun in semegliant sistem vessen ins era bia pli biars plidaders pil romontsch) e fuorman leu mo pli la tschunavla part della populaziun. Ei dat denton aunc fetg grondas regiuns, nua ch'il galles ei il lungatg de mintgagi, mo quellas ein regiuns paupras, nua che la populaziun ha aunc adina cumplex enviers igl engles ed ha per consequenza vinavon la tendenza de bandunar il lungatg-mumma. Ellas regiuns anglicisadas perencunter crescha il diember de quels che emprendan puspei il lungatg, ed essend ch'els fuorman leu ina gronda part della classa mesauna, s'augmenta il prestisch dil galles sin cuost digl engles.

Il *gaelic* scozzes vegn plidaus da ca 80 000 dels en Scozia, nua ch'els fuorman 1,6% della populaziun. Ils gaelofons sesanflan surtut silla costa nord-ovest, en particular ellas Hebridias, nua ch'els representan aunc la majoritad della populaziun. Deplorablamein gauda il gaelic scozzes bia meins prestisch ch'il galles, ed el vegn plidaus surtut da carschi e da vegls. Ei dat tuttina giuvens che emprendan puspei el.

Il manx dell'insla de Man ed *il cornic* della Cornuaglia ein morts ora sco lungatg-mumma natural, igl empren anno 1974, tschel avon 200 onns. En domisdus cass denton dat ei in diember carschent de gliend ch'empren dan els puspei, ord motivs patriotics e culturals. L'interpresa ei secapescha particularmein greva pil cornic che sa per part buca esser auter ch'in lungatg reconstruiu artificialmein ed arbitrariamein en siu vocabulari e sia pronunzia.

Il gaelic irlandes sesanfla en plirs graus en ina situaziun paradoxala. Pigl empren eis el tenor la costituziun il sulet lungatg naziunal dell'Eire (Republica d'Irlanda) e siu empren lungatg official, avon igl engles. Ella pratica denton vegn el discriminaus e negligius en favur digl engles. Pil secund eis el quasi svanius sco lungatg de mintgagi de communitads cumpactas: Las regiuns aunc gaelofonas dumbran mo pli 30 000 habitonts ed ein quels davos onns en cumpleta dissoluziun, ualti sco l'Alvra ed il Schons tier nus. Denton crescha aunc adina il diember de quels che empren dan puspei el; ins quenta che pli ch'in quart dils Irlandes dil sid, ca 3/4 milliun dels, fussen habels de plidar el pli u meins currentamein, e plirs tschiens melli de quels emprovan effectivamein de viver per gaelic e ded educar lur affons per gaelic, schegie ch'els fuorman mo ina pintga minoritad ellas regiuns anglicisadas. Il tierz punct paradoxal ei che l'idea de regaelicisar l'Irlanda anfla bia pli bia sustegn en ina part dil pievel ual dapi 10 onns, dapi che la regenza ha praticamein respignau e bandunau quell'idea ch'ei stada la politica officiala dapi l'indipendenza. La situaziun ei denton ussa extremamein periclitada, ed ins sto temer ina nova e definitiva digren dil gaelic sche la regenza sedecida buca eifer paucs onns de far il necessari per praticar la costituziun e dar a quels che vulan ei la pussevltad effectiva de viver per gaelic.

a) Organisaziuns de giuventetgna

Ils affons ein il futur d'ina tiara, d'ina cultura, d'in lungatg. Pia seprepara quei futur gia tier els. Per in lungatg pign sco il romontsch, smanatschus de svanir dil tuttafatg, eisi ton pli necessari ed urgent de sviluppar tiels affons la plena cunscienza ed enconuschientscha de lur ierta, la habladad d'applicar ella en tuttas sias facettas e la luschezia de quella reha ierta originala. La plenezia spirtala contunschida aschia vegn lu era a dar ad els ragischs ed equilibrer en in mund adina pli cosmopolits, el qual tons giuvens e vegls ein desorientai ed enqueran ual funs e finamira per lur veta.

Ils dus exempels d'organisaziun de giuventetgna che suondan ein extrems, sclaudan denton buc in l'auter. Anzi, els representan duas vias de formaziun e motivaziun harmoniusamein complementaras, sin pantun general e personal.

1. Young Shetland Heritage

Tom Anderson (n. 1910) ei il grond musicist e cumponist popular dil Schetland ed in professor de musica, enconuschents lunsch sur sias inslas ora. 1980 ha el fundau la gruppa «Young Shetland Heritage» (Giuвна ierta schetlandesa) cun ca 30 de ses students privats. A quels muossa el musica, en particular la technica schetlandesa della gegia, e cun els dat el concerts e fa viadis, per exempel tochen en Norvegia. La musica ei denton mo ina part dell'actividad della gruppa. Tom Anderson muossa era tuts aspects della cultura tradiziunala schetlandesa, en teoria e pratica: Ins studegia igl idiom schetlandes, ils ligioms historics culla Scandinavia, las parentellas che existan aunc oz, ins empren tiels vegls purs e mistergners lur technicas applicablas ed era mieds moderns per producir artechels vendeivels alla posta per financiar ils viadis. La gruppa ha effectivamein in grond success en tuttas sias activitads e vegn prida dals Schetlandes veramein sco lur «giuvna ierta schetlandesa».

Tom Anderson ei cunsciens che buca tuts ses students vegnan a far ina carriera musicala, e quei giavischa el è buc. Anzi, el spera ch'els vegnien ad eleger professiuns fetg differentas, ellas qualas els san introducir quei spért ch'el emprova de carschentar en els. Ed essend che tut quels giuvens vegnan tier el da lur atgna voluntad e ch'el tracta els buca sco students, mobein – tenor il model dils vegls filosofs grecs u indians – sco discipels ed amitgs, daventa sia migeivla influenza aunc pli profunda e dureivla.

2. Urdd

La Urdd ei ina gigantesca e pussenta organisaziun per la giuventetgna gallesa. L'uniun, fundada 1922, ei politicamein e religiusamein neutrala e sededichescha alla promoziun dil lungatg galles, oravontut tiels affons en vegliadetgna scolara. Per quels vegnan edi mintgamai 2 revistas mensilas per vegliadetgna differenta, ina de quellas per plidaders, tschella per emprendiders dil galles. Plinavon ha ella dus centers per

emprender il galles entras activitads praticas, ed ella organisescha era schiglioc cuors e camps, dils quals separtecipeschann annualmein 12–13 000 affons. Ella edescha e producescha sezza il material didactic necessari. La Urdd organisescha era ils gronds festivals populars numnai «eistefodd». Essend ch'ella ha, grazia al vast sustegn dils scolasts, ina secziun en bunamein mintga scola della Tiara de Galles, eis ella efectivamein en contact culla gronda majoritad dils giuvens, per ils quals ella representa el ver senn dil plaid ina maniera de viver, che vegn ad empalar els per l'entira veta. Per saver dumignar tut sias activitads ha la Urdd ina gronda organisaziun fetg structurada mo era decentralisada, cun ca 60 emploi pagai, representants regionalis e nundumbrevils gidonters voluntars. Siu preventiv annual d'entuorn 3 milliuns francs finanziescha ella per 90% privatamein.

b) Promoziun dil romontsch tiels affons

3. Cuors per affons

Sper igl exempel della Urdd gallesa (cf. punct 2) ei particularmein quel della Gael-Linn irlandesa interessants. La Gael-Linn, ina fundaziun privata per la promoziun dil gaelic, ha in program annual fetg multifar de cuors de gaelic (irlandes): els marcaus e silla tiara, per carschi e per affons, de sera ni digl entir gi, de vacanzas ni duront igl entir onn. Per ses cuors drova ella siu agen material e formescha era ses agens mussaders professiunals. Ils cuors per affons ein specialmein numerus ed organisai cun quita. Per els ha la Gael-Linn surtut cuors de stad, per part ellas regiuns gaelofonas, en centers che funcziuneschan sco colonias de vacanzas e studis. La finamira dils cuors ei de gidar ils affons che han difficultads en scola cul gaelic, de preparar certs examens ed en general de dar la pusseivladad de praticar il lungatg ella veta de mintgagi. Era prendan biaras famiglias dellas regiuns gaelofonas en dunsena affons anglofons per schar praticar il gaelic cun lur agens affons.

En tiara romontscha fuss ei neras uras ded organisar in grond diember de cuors specialmein destinai per affons, en fuorma de cuors de stad / colonia de vacanzas ni sco cuors de sustegn els centers sufficientamein impurtonts. Secapescha che quels cuors stuessen vegnir organisai enteifer ina campagna de promoziun e revalorisaziun, della quala els fussen in punct central. Il publicum potenzial de tals cuors exista, el ei perfin sorprendentamein numerus: Affons de Romontschs emigrai, che vulan

buca piarder la rihezia ded in secund lungatg-mumma; affons ord il Grischun alemanic che vulan emprender il vegl lungatg della patria retica; affons d'immigrai el TR (territori tradiziunalmein de lungatg romontsch); affons de vischnaucas romontschas sin via de germanisaziun. Sulettamein en quellas davosas categorias vess ins tenor la dumbraziun de 1980 in publicum potenzial de bunamein 8000 affons sut 15 onns, vul gir biebein 2000 declarai de lungatg-mumma buca romontsch e sesents en vischnaucas cun scola primara miez romontscha e ca. 5750 affons romontschs u ded auters lungatgs, sesents en vischnaucas romontschas cun scola per tudestg (senza ni cun in'ura romontsch ad jamna). Pils emprems fussen ils cuors specials in agid per suandar meglier l'instrucziun romontscha. Pils secunds fuss ei ina cumpensaziun silmeins parziala per l'eliminaziun dil romontsch en lur scola e plinavon in sustegn per la survivientscha dil lungatg tradiziunal ellas vischnaucas concernentas e forsa perfin ina preparaziun per la reintroducziun dil romontsch sco lungatg de scola e d'administraziun en certas de quellas vischnaucas.

c) Studis superiurs per romontsch

Ins emprova aunc adina de discreditar il Program de Rumein cun preten-der ch'el prevedi la creaziun ded in'entira universitad romontscha. Mintga persuna honesta sa che quei ei ina sfalsificaziun maltschecca davart da glied spir immobilissem temeletg, che ha negin argument valeivel per snegar nossas damondas gestas e raschuneivlas. Quei ch'il program preveda sper ina scola entiramein romontscha pils Romontschs, ei in institut universitar, nua ch'ins sa studegiar per romontsch ils roms ils pli dumandai e che pretendan buca installaziuns custeivlas. Ch'in tal institut ei necessaris e pusseivels de realisar dattan perdetga plirs instituts de studis superiurs, creai tier communitads buca pli numerusas ed economicamein plitost pli fleivlas che la romontscha.

4. Institut gaelic de studis economics

1973 ei quel vegnius creaus dad ina fundaziun privata, il Colaisde Gàidh-lich (Collegi gaelic) sill'insla gaelofona de Sgitheanach (Hebridas, Scozia). Quei collegi ha igl emprem organisau cuors de stad de gaelic e persequitescha era autras activitads de promoziun dil lungatg. 1983 ha el lu entschiet cun ina nova idea bunamein revoluziunaria: formar economs, aults emploiai ed umens de fatschentas specialisai ellas cundiziuns,

pusseivladads e necessitads economicas dil «Quart mund» – sco tal vegnan designadas la regiuns marginalas dellas tiaras rehas, regiuns negligidas dallas regenzas e dallas industrias, generalmein cun atgnas culturas e lungatgs che svaneschan plaunlur pervia de quella negligientscha. Quels specialists duessen esser habels buca mo de curreger il svilup sbagliau en quellas regiuns, mobein surtut de planisar quei en ina maniera adaptada allas necessitads della populaziun indigena e senza che la cultura locala mondi empaglia el medem temps.

Ils cuors cuozan dus onns e vegnan renconuschi dallas autoritads sco de nivel universitar. Il diember de students ei limitaus sin 20 ad onn, pia 40 en total. Il lungatg d'instrucziun ei essenzialmein il gaelic scozzes, malgrad che quei lungatg era tochen avon paucs onns quasi totalmein bandischaus dalla scola. Il program cumpeggia duas partiziuns: studis economics generals (principis de direcziun, finanzas, dretg, administraziun locala) e studis sur della situaziun dil «Quart mund», oravontut dellas atgnas regiuns e de tschellas regiuns celticas.

5. Academia nursinesa

Dapi 1938/48 ei il nursines a tuts nivels il lungatg d'instrucziun ellas Nursinas, ed ins ha era creau scolas technicas (denter autras de tgirunzs, de navigaziun) ed autras (seminari de scolasts e professers), ellas qualas ins muossa per nursines. 1965 ha il parlament dellas Nursinas lu era fundau il Fofskaparsetur Föroya (Academia nursinesa). La finamira ei de porscher als giuvens nursines la pusseivladad de far certs studis universitars silmeins per part ell'atgna tiara. Aschia emprendan els ils concepts de lur professiun era ell'atgna viarva, ston ir meins gitg ordeifer, vegnan meins alienai da lur atgna tiara e san per consequenza survir ad ella bia meglier. Ils roms disponibels correspundan dil reminent allas pli grondas necessitads dellas Nursinas e vegnan era mussai cun special accent sillas inslas. Aschia san ins studegiar pil mument: Lungatg e litteratura nursinesa e scandinava; matematica/fisica, chemia/biologia e teologia. Ils cuors cuozan dus onns e vegnan renconuschi sco equivalents als emprems onns de studi ellas pli impurtontas universitads dil Danemarc, della Norvegia e dell'Islanda. Cul temps vulan ins sviluppar la purschida e dar la pusseivladad de far 2 ni 3 licenzas entiramein ellas Nursinas (oravontut la filologia nursinesa e las scienziass della pesca – quellas pervia dell'impurtonza primordiala della pesca per las Nursinas). Il diember de students ei pil mument fetg limitaus, entuorn 20–30 en

total per perioda de dus onns. L'Academia organisescha era auters cuors, per exempel de formaziun continuonta pils scolasts e conferenzas publicas. Ella ha era ina activiad de retschercha silmeins schi impurtonta sco quella de pedagogia. Quellas retscherchas vegnan fatgas en collaboraziun cun autras instituziuns officialas, tuttas reunidas en quei ch'ins sa bein numnar in pign quartier universitar, el qual lavuran en total bunamein 100 persunas ed oravontut ver trenta scientists che vessen schiglioc stuiu emigrar. Per tut sias activitads drova l'Academia gnanc in milliun francs ad onn.

Ins sa sutlingiar ch'il parlament grenlandes ha sez ual creau ina Academia grenlandesa per ils 50 000 Grenlandes e quei tenor il model della Academia nursinesa. Era ils 30–50 000 Laps spatitschai egl entir nord della Scandinavia han in institut a Kautokeino.

Sche ina sempla fundaziun privata sa organisar cuors universitars d'economia specialisada, e sche pigns pievels sco il Nursines u il Grenlandes renconuschan la necessitad ded in embrio d'universitad e san anflar ils mieds per realisar el, lu eisi segiramein pusseivel – e dueivel – pil Grischun e la Svizra de crear igl institut universitar de lungatg romontsch, nua ch'ils Romontschs san studegiar ell'atgna viarva evitond de piarder il contact cun lur agen lungatg e lur atgna realitad; e nua ch'els san anflar in agen center cultural. E sch'ils instituts sura numnai san funcziunar cun 30–40 students, lu sa era igl institut romontsch funcziunar: Tenor informaziun della Gasetta Romontscha studegian uonn, mo a Turitg, 558 Grischuns, denter ils quals 121 ein sedeclarai de lungatg-mumma romontsch. A quels ston ins aschunscher tut quels che studegian autora, quels che studegiassen bugen sch'els savessen star ell'atgna tiara, ils interessents ord las Dolomitas ed il Friul, sco era students nunromontschs de romanistica.

Ei dat denton, parallelamein ed en complement ad instituts universitars, aunc auters tips d'instituziuns fetg interessantas, sco las scolas aultas popularas.

6. Scola aulta populara

Empau dapertut ella Scandinavia han ins fundau il tschentaner vargau schinumadas scolas aultas popularas culla finamira ded educar il pievel, de resister al prighel della germanisaziun (el Danemarc), de sviluppar ils ligioms denter ils carstgauns e de promover igl ideal de collaboraziun denter las tiaras scandinavas. Las scolas ein buca destinadas a stu-

dents el senn tradiziunal dil plaid e dattan era negin diplom. Ellas ein aviartas a tuts interessents che ston denton en principi viver en communitad ella scola e suandar cuors da tuttas sorts, era manuals. Aschia vegn promoviu in stil de veta pli cunscient e pli en accord culla natira e la societad. Ins sa constatar che biars dils gronds exponents culturals ni politics della Scandinavia han inaga fatg ina dimora en ina tala scola. Ella scola aulta nursinesa cuozan ils cuors mintgamai 3 meins. Mintgin, era ils professers, surpren sia part della lavur de casa e de cuschina. L'instrucziun ei stretgamein ligiada culla realitad ed il lungatg nursines: Ins va era a studegiar sil post las veglias tradiziuns e las difficultads dils vitgs isolai en in mund che patratga mo pli vida rendita. La scola accepta era savens fegls d'emigrants che enqueran la maniera de seligiar puspei culla tiara dils babs.

Ina tala scola aulta populara el Grischun romontsch savess render fetg gronds survetschs. Sper tuts auters avantatgs promovess ella era l'avischinaziun dils Romontschs, perquei ch'ella fuss in center el qual giuvens de tuttas valladas savessen s'entupar per emprender d'enconuscher meglier l'in l'auter e l'ierta comunabla.

d) Radio e televisiun

Per tgi che patratga vid la profunda influenza dil radio e della televisiun en nossa societad, per quels eisi evident ch'ils Romontschs ston disponer sur ded in agen (e cumplet) canal radiofonic ed aunc pli bia ded ina atgna cadeina de televisiun – silmeins ina pintga. Era autras communitads pintgas han percurschiu quei e recloman dallas autoritads cumpetentas in agen radio ed in'atgna televisiun, ni ein vidlunder de realisar quels sch'ellas han la pussonza giuridica.

Aschia han las Nursinas gia dagitg creau lur agen radio che emetta exclusivamein per nursines e gauda praticamein 100% auditurs per las emissions d'informaziun. In'atgna societad de televisiun ei era vegnida fundada, ed ella ha gia entschiet a producir emissions originalas – alla entschatta cun in material bunamein ridiculs de rudimentadad e senza pagaglia! Ils Galles perencunter han obteniu 1982, suenter onns de combat, in'atgna cadeina cun 22 uras emissions gallesas ad jamna. Quella creaziun ha lu provocau in'extraordinaria fluriziun culturala ell'entira Tiara de Galles. Auturs galles anflan la pussevividad de finalmein viver da lur plema cumpletond lur entradas cun scriver scenaris. Cineasts fan films per galles. Studios de registraziun ni de sincronisaziun ein carschi

bunamein sco bulius suentar la plievgia, ed els ein situai per part en regiuns marginalas, senza industria, ellas qualas els porschan posts de lavur fetg beinvegna. Acturs e dramaturgs anflan sustegn e lavur. Films de dessegn animai originals vegnan creai, ed ina retscha, quella de «Superted» (in superuors de pluscha, campiun de giustia e d'ecologia) ha contonschiu en mo dus onns in success mundial. Quei success contribuescha lu al prestisch della pintga televisiun e dil lungatg galles. En total valeteschan ins sin ver 2 000 il diember de posts de lavur de tuttas sorts, creai directamein ni indirectamein entras la nova televisiun.

Pil gaelic (irlandes e scozzes) ei la situaziun deplorablamein mendra. Alla televisiun irlandesa han ins strusch pli bia gaelic che romontsch cheu e quei malgrad che la societad purtadra fuss obligada da ses agens statuts ded emetter silmeins 27% dil temps total per gaelic. Dapi diesch onns crescha ad in crescer l'indignaziun ed il protest egl entir pievel, e tschiens – purs, luvrers, emploiai, ed era numerus professers d'universitad – selain condemnar schizun alla perschun plitost che de pagar las taxas de televisiun. Ed en Scozia, nua ch'il gaelic ei quasi dil tuttatfatg bandischaus dalla televisiun, audan ins la semplia, secca e desperada constataziun: Tut empruem en favur dil gaelic en scola, ell'administraziun, al radio nezegia nuot senza ina televisiun gaelica (scozzesa).

Malgrad l'urgenza, san ins en Rezia buca spitgar la creaziun della cadeina de televisiun pils proxims onns, ed era ina amplificaziun veramein sensibla dils programs silla cadeina «Alemanica e romontscha» ei strusch de sperar – ella fuss dil reminent ina malgestadad enviers ils Svizzers de lungatg tudestg! Considerond denton il svilup e la popularisaziun carschenta dils indrezs video, fuss ei forsa pusseivel ded anflar leu ina pintga cumpensaziun che pudess limitar empau ils donns caschunai a liunga scadenza al romontsch entras la munconza ded in'atgna cadeina.

7. Pindels video

La televisiun gallesa ha mess ni vegn a metter a disposiziun dil publicum sut fuorma de pindels video plirs de ses films gia emess. En particular ei in pindel cun 7 aventuras de Superted disponibels, secapescha per galles ed era per engles.

Pilver, igl ei economicamein strusch pusseivel de far films per romontsch, ed era semplas sincronisaziuns per romontsch de films en in auter lungatg cuostan bia. In ni dus de quels films stuessen denton bein

esser realisabels. La televisiun svizra savess denton gia far in noteivel pass cun dar ora pindels cun entginas de sias producziuns originalas romontschas, sco per exempel il «Docter per forza» registraus avon in pèr onns a Mustér, ni igl enconuschent film animau «Il salep e la furmicla». Dal punct de vosta della revalorisaziun e della conservaziun dil romontsch ei material divertent romontsch per nos affons pigns denton il pli urgent. Ins stuess pia sespruar ded edir per romontsch in pèr pindels de dessejns animai jasters. Tals pindels custassen summas supportablas. La sincronisaziun ded ina episodada de Superted (6 minutas) ei realisabla tenor il producent en in gi ni in gi e miez lavur en studio. Quella per ina episodada de Wil Cwac Cwac per affons pli pigns pretenda aunc meins temps perquei ch'ei dat mo in raquintader e negin dialog. En total custass ina episodada silpli in pèr melli francs ed in entir pindel in pèr diesch mellis.

Sch'ei exista ina purschida pindels per affons romontschs, sesentan segiramein plirs geniturs pli disposts de cumprar in indrez video. Ei sa denton era surtut vegnir organisau in survetsch ded emprest de pindels sco ded indrezs a privats ni societads. Aschia san societads s'organisar per ina serada de film romontsch, e scolas u scolettas san organisar sesidas de dessejns animai romontsch, ual sco ins organisescha ussa sesidas per raquintar praulas.

Per il radio romontsch, che ha gie ussa in pèr uras antenna a gi, saiel citar dus pigns exempels d'emissiuns che fussen segiramein nizeivlas pil romontsch e pusseivlas de realisar eifer las limitas actualas.

8. Archiv sonor

Il post local della BBC (societad de radio e televisiun britannica) ellas Orcadas ha ina grondiusa activitad de promoziun della cultura orcadiana. En particular constituescha el in archiv sonor che cumpeggia regurdientschas historicas ed anecdoticas, ovras litteraras, documents linguistics egl idiom orcadian etc. Quei archiv vegn lu duvraus en biblioteca, denton surtut en scola per illustrar las lecziuns sur della cultura e historia locala, ni per mussar igl idiom e cumparegliar el cugl engles scret.

9. Emissiuns de retschercas popularas pertuccont il lungatg

Dapi biars onns ha il cau dil departament de linguistica dell'Academia nursinesa, J.H.W. Poulsen, ina emissiun el radio nursines, ella quala el animescha ses auditurs de separticipar allas retschercas e discussiuns sur dil lungatg. Quella participaziun ei effectivamein fetg gronda e mintga jamna arriva in puschel brevs cun commentaris ed informaziuns. Cun quellas emissiuns emprova J.H.W. Poulsen de sviluppar la conscienza dils Nursines per in bi e tschec nursines, libers dallas influenzas danesas ed el qual ins drova ils neologissemis proponi dagl Institut dil lungatg. Il nursines, ch'ei staus tochen avon 100 onns il lungatg nunscret ded ina communitad purila e de pescadurs, ha numnadamein problems ualti semegliants a quels dil romontsch: essend ch'ins veva buca nursines en scola, ein plaids jasters, surtut danes, entrai en roschas el lungatg de mintga gi, surtut per descriver tut ils concepts moderns. El medem temps ein biars dils vegls plaids nursines curdai en emblidanza entagl de survegnir, sco igl ei pusseivel de far, novas significaziuns. Aschia vess ei saviu sesviluppar, sco tier nus pil romontsch, in sentiment ch'il nursines seigi in lungatg inferiur, nunhabels de corrispunder allas necessitads ded oz. Grazia allas emissiuns de J.H.W. Poulsen, a sia gronda lavur de purificaziun dil lungatg e grazia insumma a tut la lavur dil radio, dell'administraziun e buc il davos della scola ch'ei ussa dil tut-tafatg per nursines, ei quei prighel vegnius scungiraus, ed il lungatg pli-dau vegn pli e pli rehs e purs: Il directur dil radio nursines afferma ch'ils progress seigien schi gronds ch'emigrants, i naven avon ina generaziun, ein tut surstai e crein de buca pli capir lur agen lungatg.

e) Promoziun della litteratura e della lectura

Per siu prestisch, sia nizeivladad, drova in lungatg denter auter ina puschida litterara schi reha e multifara sco pusseivel. Quei vala era per lungatgs pigns sco il romontsch. Proporzionalmein ei la necessitad forsa schizun pli gronda per tals lungatgs, perquei ch'els ein suttameis alla concorrenza dils gronds lungatgs vischins, cun lur offerta apparentamein inexauribla. Ils lungatgs pigns han denton dus disavantatgs evidents: Els han paucs scripturs per insumma scriver enzatgei, mo lu era memia paucs lecturs per ch'ei seigi economicamein rentabel de scriver e d'edir cudischs per els. Bein vegnan quels disavantatgs savens empau cumpensai entras ina cunscienza ed ina carezia pli gronda pil lungatg,

che inciteschan ina pli gronda part ch'en auters lungatgs de scriver ed il pign publicum de sustener proporziunalmein meglier ses scribents. La communitad romontscha ei in bien exempel de quella cumpensaziun parziala: L'Uniun dils scripturs dumbra varga 40 commembers; la gliesta dils tetels avon maun cumpeglia entuorn 300 entradas; ei vegn publicau 30-40 cudischs ad onn; e quels cudischs contonschan savens tiradis che correspundan a stupents success commercials en gronds lungatgs.

Tuttina, cun ina politica activa de sustegn e de promoziun davart dallas diversas autoritads pertuccadas, san quels resultats levamein vegnir megliurai in bien ton. Las autoritads nursinesas han ina politica culturala mo rudimentara: Empau promoziun en scola ed entras la Biblioteca naziunala; pintgas subvenziuns als scripturs, per exempel tenor il diember d'exemplars ellas bibliotecas u entras premis litterars. Denton gia quei agid limitau fa bunamein miraclas. Per ina communitad pli pintga che la romontscha han ins: Ina federaziun de societads artisticas cun 750 commembers; ina gruppetta professiunala de teater; ver 10 sculpturs e picturs che vivan da lur art. E quei che pertucca la litteratura: La societad d'auturs dumbra varga 60 commembers; 800 cudischs ein actualmein disponibels sil marcau ed ei cumpara annualmein quasi tschien novs tetels; ellas pli grondas librarías representan las vendas de cudischs nursines varga ina tiarza della scumiada totala; ed in scriptur nursines vegn perfin a riva de viver da sia plema.

Lein prender exempels precis de quei che vegn fatg en tiaras jastras ed igl emprem co incitar pli biars de scriver per render pli pulpida la produziun.

10. Concorrenzas litteraras

En diversas tiaras organiseschan ins concorrenzas litteraras. Ellas Orcadas per exempel ha il Cussegl regional organisau ina tala a caschun dil giubileum della Biblioteca orcadiana cugl agid dil post local de radio. La concorrenza era aviarta a tuts. Ils participonts vevan de scriver ina historietta per engles ni en dialect orcadian che stueva cuzzar 5 minutas per preleger. Ins veva prevediu 13 premis (de valeta eguala) e de reunir en ina antologia las novellas premiadas. La quantidad de rispostas e lur qualidad ein lu stadas talas ch'ins ha augmentau il diember de premis e l'extensiun dell'antologia, e ch'ins patratga da repeter regularmein l'experiencescha. In aspect particularmein positiv ei stau che biars dils auturs vevan aunc mai ughegiu de proponer in text litterar, per tema dagl edi-

tur e dubi della valeta litterara de lur screts. En ina concorrenza drova denton negin haver tema, ed il success dat als auturs la queida e la curascha de scriver vinavon, secapescha per grond avantatg della veta litterara orcadiana.

Co sustener meglier ils scribents ina ga ch'ins ha in pulit diember? Ei dat empau dapertut la pusseivladad de survegnir subvenziuns, ed ei exista era premis litterars. Denton, las subvenziuns vegnan normalmein suenter ch'il cudisch ei screts e surveschan essenzialmein per pagar la stamparia. Aschia han tuts gudogn finanziel dal cudisch: Il stampatur, il librairi ed indirectamein lur emploiai. Il scribent sez denton sto generalmein secuntentar culla honor – e la pintga speranza de survegnir silsuenter aunc in premi (ch'ei era pli bia honor che honorari).

Quella situaziun para schi normala ch'ins serenda buca quen con malgesta ch'ella ei. Pertgei duess in scriptur buca survegnir sper la honor era ina pagaglia commensurada il medem sco ils picturs, sculpturs, fotografas u architects che han igl avantatg de buca esser limitai dal diember de lecturs? Pli impurtonts aunc ei il donn caschunaus alla collectividad: Essend ch'il scriptur sa buca viver de sia producciun litterara sto el exercitar en emprema lingia ina professiun «rendeivla», alla quala el sto consacrar la pli gronda part de siu temps e de sia energia. Pér cura ch'el ei vegls survegn el l'AVS e sa seconsecrar a siu art, mo lu eis el savens staunchels, malsanetschs ed ha era buca giu caschun de sviluppar endretg siu dun. Aschia scriva el mo paucs dils cudischs ch'el vess saviu porscher a sia communitad, e quella sto ton pli sevolver tier la litteratura jastra. Quei sto ed astgass buca esser aschia, igl exempel dell'Islanda demonstrescha quei claramein.

11. Subvenziuns per realisar projects litterars

Cun 225 000 habitonts ei l'Islanda mo pauc pli populada ch'il Grischun e gauda buca ina situaziun economica senza resca. Malgrad quei practichescha la regenza ina vasta e curaschusa politica de sustegn pils artists. En particular paga ella salaris normals duront 3, 6 ni 12 meins a scripturs che giavischan – ed ein habels – de scriver in cudisch. Las ovras san esser de tuttas sorts, belletristica ni technica u scientifica. Ils auturs san aschia seconsecrar entiramein a lur lavur, che contonscha ina megliera qualidad e vegn o bia pli dabot ch'in cudisch screts alla bahuta sper ina activitad professiunala. Cun quella politica ha l'Islanda contonschiu oz in iral marviglius en fatgs culturals, grazia a scribents ed

auters artists de renum internaziunal. Quei che pertucca il cudisch e la lectura, ei l'Islanda schizun alla testa dellas nazions dil mund sch'ins pren en consideraziun il diember de habitonts.

Era tschellas tiaras nordicas, e per exempel il Reginavel-Uniu, han per part ina politica culturala semeglionta a quella dell'Islanda.

Las autoritads san sustener sper ils scribents era ils editurs e quei buca mo cun subvenziuns, mobein surtut entras ina organisaziun de cussegls e de promoziun e diffusiun dils cudischs ell'atgna populaziun sco ordeifer. Cheu san ins citar en particular la Tiara de Galles.

12. Il Cussegl dil cudisch galles

Cyngor Llyfrau Cymraeg, il Cussegl dil cudisch galles, ei ina organisaziun semi-ufficiala per la promoziun dellas ediziuns gallesas, oravontut de cudischs de belletristica e de technica de diever current. Il Cussegl dispona ded in preventiv annual de ca 1,5 milliuns francs. El edescha en principi buca sez, mo studegia nua ch'ei dat munconzas ella produenziun gallesa e creescha collecziuns per remediare ellas. Las collecziuns dat el en commissiun ad editurs privats, tochen ch'els ein perschuadi de lur rentabilitad e decidan de surprender ellas definitivamein. Il Cussegl cumpeglia in departament technic, al qual ils editurs san sedrizzar per cussegls de tuttas sorts, agid technic, correcturas; biars drovan effectivamein quella pusseivladad. Era scribents san tarmetter lur manuscrets per correctura ni cussegls. In departament de translaziuns promova ton la litteratura gallesa en lungatgs jasters, sco era la litteratura jastra per galles. Aschia ein per exempel Ramuz e Dürrenmatt vegni translatai per galles. Quei departament publichescha era ina revista trimestriala multilingua e separticipescha a fieras de cudischs. Ligiai cun il Cussegl ein il Center naziunal de distribuziun dils cudischs (per galles ni sur della Tiara de Galles) ed il Center naziunal per il cudisch d'affons. Quei Center ha ina exposiziun permanenta de cudischs illustrai ed auter material, che vegn visitada da numerusas classas de scola.

Ellas litteraturas pintgas han ins savens in disequilibrer denter las differentas spartas. Oravontut la poesia sa tgunsch vegnir surrepresentada. Zatgei pli engrevegiont ei ch'ils scribents de lungatgs pigns han la tendenza de seconsecrar memia bia sin la litteratura d'elita. Quei ei dil tut-tafatg capeivel, denton per il lungatg sa quei daventar prigulus, perquei ch'il pievel vul buca mo litteratura d'elita, mobein era de quella senza pretensiuns, de sempel divertiment. E sch'el anfla buc ella en siu agen

pign lungatg, va el tiel grond vischin, che ha mintgacass in'enorma purschida de cudischs bienmarcau. Aschia s'endisan ins de leger pli e pli bia el lungatg jester, daventa pli e pli dependents dad el e resca la finfinala de bandunar cumpletamein la lectura egl agen lungatg. Cheu puspei san ins citar sco exempel la Tiara de Galles.

13. Litteratura populara u de divertiment

Ils Galles paradeschan cun lur litteratura che seposti qualitativamein e stilisticamein denter las meglieras digl entir mund. Il problem ei denton ch'ella vegn legida mo da pigns cerchels intellectuals; il pievel considerescha ella memia greva de capir – ton pli che biars Galles ein sco il Romontschs mezs analfabets egl agen lungatg pervia della scola en lungatg jester. El ei pia s'endisaus de leger per engles – il lungatg de scola – quels romanets che negin scriptur galles fuss prompts de scriver e vegn aschia aunc pli alienaus da si'atgna cultura. Per curreger quella tendenza ha il Cussegl dil cudisch galles fatg gronds sforzs per promover era per galles ina litteratura senza pretensiuns. Igl emprem ha el schau translatar ca 80 romans populars franzos, tudestgs, engles etc. ed ha publicau els en ina retscha destinada unicamein per las bibliotecas publicas. Silsuenter ha el creau retschas specialisadas: Romanets d'amur, romans d'aventura per giuvenils ed en cuort era «westerns», che han la pli gronda favur tiels umens ellas inslas Britannicas. Quels romanets vegnan vendi extremamein bienmarcau, perfin pli bienmarcau ch'ils correspondents engles. La prova ch'els corrispundan ad in basegns ei ch'els contonschan tiradis duas ni treis ga superiors a romans intellectuals. Ina difficultad ei ch'ei setracta aunc adina de translaziuns, cun situaziuns pia ligiadas cun tiaras jastras. Vesend denton la necessitad ed il success, han in pèr scripturs galles finalmein entschiet a scriver era de quella litteratura, aschia ch'ins sa sperar plaunsiu in grond progress, ton ella quantidad disponibla sco ella tendenza dils Galles de turnar a leger en lur atgna viarva.

Negin lungatg, era in grond buc, negligescha de translatar ovras jastras. Schizun pigns lungatgs ston porscher schi biaras translaziuns sco pusseivel. Ins astga buca secuntentar culla purschida el grond lungatg vischin – e concurrent smanatschont –, declarond ch'ils Romontschs per exempel san tuts detgavunda bein tudestg e ch'ins sa mintgacass buca contonscher la purschida disponibla per tudestg. Era astgan ins buca resignar pervia della nunrentabilitad economica – ch'ei dil reminent buca

adina cumprovada. Sper igl exempel dil galles els puncts precedents, ei quel dil nursines illustronts.

14. Translaziuns

Denter ils quasi 100 tetels che cumparan mintg'onn per nursines, anflan ins ovras de tuttas sorts, perfin fetg scientificas. Ina impurtonta part ei destinada als affons. Era anflan ins en tuttas spartas e surtut en belletristica, translaziuns da lungatgs jasters, per exempel onn «La Rôtisserie de la Reine pédaque» dad Anatole France. Certins vevan pretendiu ch'ei vali buca la peina de porscher als Nursines translaziuns per nursines, perquei ch'els sappien tuts danes e che l'offerta per danes seigi dil tuttafatg sufficienta. Surtut eran els encunter translaziuns ord il danes. A posteriori han ins denton constatau che la pusseivladad de leger ovras internaziunalas ha ina influenza fetg positiva pil nursines e per la stema ch'ins ha per el. Ins ha schizun constatau che quels scripturs de lungatg danes, ch'ei stai translatai per nursines, vegnan legi pli tgunsch en translaziun e gaudan in pli grond renum ellas Nursinas. Ozilgi ein ovras da depli che 50 auturs internaziunals disponiblas per nursines, denter outras l'Iliada e l'Odissea, ovras da Tolstoj, Steinbeck, Laxness, Voltaire, tocs da Shakespeare, Dario Fo, Ibsen, etc. Ed ina casa editura dat perdetga ch'igl ei pusseivel, sche buca de far fatschentas, silmeins de cuvieren ils cuosts: Quella ha numnadamein saviu porscher als Nursines «Ils frars Karamazov» en ediziun de luxus!

Fetg necessaris pil bien ded in pign lungatg ein ils cudischs d'affons. Bein eisi preferibel ded haver silmeins ina part originals, che descrivan l'atgna tiara cun tut sias particularitads. Igl ei denton nunevitabel de cumpletar cun translaziuns. Quellas ein particularmein levas per cudischs illustrai, destinai ad affons pigns. Ed il grond avantatg de tals cudischs ei ch'ei dat mieds de render els commercialmein pli rentabels.

15. Ediziuns de cudischs illustrai en cuminonza

Per ediziuns de cudischs illustrai per affons (e dil reminent era per certins destinai als carschi) san ins limitar ils cuosts cun cumbinar l'ediziun en in pign lungatg cun quella en in pli grond, ni cun reunir las ediziuns en plirs lungatgs pigns. Aschia san ins stampar in pli grond diember dils maletgs, quei che reducescha il prezi digl exemplar. Mo ils texts ston ve-

gnir stampai dapersei. Secapescha ch'ins sto da l'otra vart generalmeins pagar dretgs de maletgs e texts. Cheu eisi savens meglier de s'arranschar cun editurs ded ovras originalas en pigns lungatgs, perquei ch'els ein plitost idealists che marcadonts, e ch'els han simpatia e capientscha per la situaziun ded autras pintgas communitads; pervia de quei han els lu la tendenza de buca schar pagar ni mo simbolicamein ils dretgs d'auturs.

Ina semeglianta collaboraziun sesviluppescha pli e pli savens denter communitads smanatschadas, en particular denter las celticas. Quellas enqueran dil reminent adina novas pusseivladads de collaboraziun, per exempel culs Romontschs. Nus vessen segiramein tut interess de corrisponder a quella offerta de collaboraziun, che savess mo purtar nez finanziel ed enrehament cultural a nus. Ella domena dils cudischs per affons han numnadamein ils Celts, oravontut ils Gaels scozzes ed irlandes ed ils Galles, realisau quels davos onns cudischs artistics e pedagogics de prender sco models. Ils Romontschs drovan da lur vart buca seturpegiar, anzi, els han enconuscentamein plirs illustraders de gronda valeta e sensibilitad, e plirs dils stupents cudischs romontschs, publicai recentamein, interessassen senza dubi ils Celts ed auters.

Sper igl encurir ed encuraschar scripturs ed editurs, eisi era de patertgar vid ils lecturs e de far crescher ton sco pusseivel lur diember. Cheu sa la scola giugar ina impurtonta rolla: Ellas Nursinas per exempel ei in'ura ad jamna consacrada alla lectura, misura per nursines e misura per daines; quell'ura ei obligatoria, denton mintga scolar elegia libramein tgei ch'el vul leger. Quei sistem dat fetg buns resultats, ed il gust de leger ei augmentaus considerablamein tier ils giuvens. Quei da sia vart ha secapescha in bien effect sils tiradis e las vendas de cudischs nursines.

Las bibliotecas san era haver ina gronda influenza, sch'ins dat ad ellas la pusseivladad de praticar in sistem fetg activ e ded ir tier la gliעד plitost che de spitgar che quella vegni. Sch'ins patratga vid ils resultats obteni ellas Orcadas, pon ins sminar quei che savess schabegiar el Girschun, per la lectura en general sco en particular era per l'enconuschientscha dil romontsch ed il tschaffen de leger sia litteratura.

16. Survetsch bibliotecar dad esch ad esch

La Biblioteca orcadiana persequitescha in sistem de promoziun della lectura ch'ins astga senza dubi citar sco model dal qual tuttas bibliotecas

de regiuns marginalas – e las autoritads che dattan ad ellas ils mieds – duessen s'inspirar.

Las Orcadas ein in archipel cun ina insla principala e pintgas inslas cun mo paucas e savens grevas comunicaziuns cun il marcau central. Silla insla principala sezza han ins in pèr vitgs, mo era zun biaras casas spa-titschadas per la tiara entuorn. La populaziun ei oravontut purila e pro- porziunalmein ualti vegliandrada. Ella era buca disada de leger zun bia. Per carmalar ella tuttina ed incitar ella adina pli bia de leger, ha la biblio- teca sviluppu divers survetschs, adaptai allas cundiziuns geograficas ed autras. Ei seigi menziunau cheu mo il pli interessant pil Grischun cun la medema situaziun decentrala. Sill'insla principala han ins arranschau in «biblio-bus», che fa per part il survetsch habitual dellas bibliotecas ambulontas, vul gir, el arriva mintga ton temps sin plaz cadruvi dils vitgs. Per la populaziun spatitschada va el denton el ver senn dil plaid dad esch ad esch. Fagend in gir regulau da 9 jamnas e survend mintgamai a 15–20 casadas, ei il bibliotecari fetg savens daventaus in amitg e cusse- gliader, mintgaton era in gidonter per lavurs urgentas. El vegn spitgaus vess dalla gliעד, per la quala el representa era ina viseta che sligia l'isolaziun. La gliעד astga empristar tons cudischs sco ella giavischa, ed jeu hai sez viu in vegl pur prendend ina provisiun de 76 cudischs per el sez e per sia dunna. Secapescha settractav'ei oravontut de litteratura leva, denton era in pèr ovras informativas vev'el elegiu. Ils resultats ein clars. Adina puspei seigi il bibliotecari surstaus con che quella populaziun apparentamein isolada e provinziuala seigi al current de las pli davosas publicaziuns e pretendi ellas. Quasi duas tiarzas della entira populaziun orcadiana ei inscretta ad in survetsch della biblioteca, e senza quintar ils pops, constateschan ins che mintga Orcadian empre- sti annualmein 20 cudischs.

f) Fiastas populares interromontschas

Grondas fiastas populares romontschas, sco quellas organisadas antru- ras dalla Romania en Surselva, dat ei strusch pli en tiara romontscha. Bein han ins numerusas manifestaziuns, nua che Romontschs della me- dema vegliadetgna ni cun il medem interess, sportiv u artistic, san s'en- tupar. Quellas reuniuns ein fetg impurtontas e nizeivlas per l'avischina- ziun interromontscha, denton ei manca ina gronda manifestaziun che reunes periodicamein ils Romontschs de tuttas valladas, vegliadetg- nas, professiuns ed interess, magari cun concorrenzas culturalas e forsa

era sportivas. En ina tala fiasta prendessen els meglier cunscienza de lur parentella malgrad differenzas regionalas e della valeta de lur ierta cumina. Els prendessen era cunscienza de lur forza e mirassen cun pli bia fidonza en lur avegnir ed el futur de lur lungatg e cultura. Era ils Ladins dolomitics ed ils Furlans savessen separticipar e demonstrassen ch'il romontsch ei buca cunfinaus en Svizra ni als paucs dieschs melli Svizzers romontschs. Ina fiasta interromontscha (ni «panromontscha») cun concorrenzas per exempel de teater, de poesia etc, contribuess dil reminent in binton all'enrihida della cultura romontscha. Tut quels buns effects san ins constatar ellas tiaras celticas, oravontut ella Tiara de Galles, che posseda las fiastas las pli grondiusas, il meglier organisadas e culla pli veglia tradiziun, ed allas qualas separtecipeschon adina era representaziuns da tschellas communitads celticas.

17. La Eisteddfod gallesa

La Eisteddfod ei ina manifestaziun annuala fetg veglia della Tiara de Galles; sias ragischs van anavos perfin tochen viaden ella veglia civilisaziun celtica precristiana. Igl ei denton falliu de gir ch'ei setracti ded ina manifestaziun. Ella cumpeglia numnadamein manifestaziuns sin treis nivels successivs: Igl emprem las 60–70 eisteddfodau localas, lu las 13 regionalas e finalmein la naziunala, che ha liug igl uost mintgaga en in auter liug. La Eisteddfod naziunala cuoza ina jamna ed ei sezza ina entira retscha de manifestaziuns de tuttas sorts, dallas pli tradiziunalas allas pli modernas. Oravontut cumpeglia ella las finalas dellas concorrenzas naziunalas de cant, de poesia etc. Il visitader della Eisteddfod enconuscha pia mintgamai la feffa della produczion culturala gallesa digl onn. Concorrenzas culturalas san secapescha era ver liug independentamein dallas grondas manifestaziuns generalas. Il teater per exempel enconuscha ils davos onns in surpudent e zun legreivel resvegli en tiara romontscha. Pertgei buca stimular aunc quei svilup organisond concorrenzas annualas de teater, sco ins fa quei per exempel en Engheltiara ed en Scozia?

18. Concorrenzas teatralas

En Scozia han liug duas concorrenzas teatralas, la naziunala ed ina destinada exclusivamein al teater gaelic. La concorrenza naziunala cum-

peglia treis scalems successivs, l'otra tuttina aunc buca meins che dus, bia per ina communitad cumparegliabla alla romontscha. Ils tocs san tractar mintga tema, ston denton cumpigliar in sulet act e cuzzar denter 20 e 50 minutas. Las concurrenzas ein in impurtont ferment per la cultura, oravontut ellas regiuns schiglioc marginalas. Aschia per exempel anflan ins mo ellas Orcadas (gnanc 18 000 habitonts) in tozzel gruppas de teater d'amateurs, la pli gronda dellas qualas cumpeglia 43 commembers. Mintg'onnn vegnan presentai entuorn 15 tocs al scalem local. La qualidad ei fetg buna, e gruppas orcadianas han savens contonschiu il scalem naziunal. Ins gioga bia teater popular scozzes cun tempra purila, denton pli e pli bia teater modern e perfin d'avanguardia. Aschia han ils «Palace players» de Kirkwall, la capitala, presentau quels davos onns tocs da Tennessee Williams, Arthur Miller, García Lorca etc.

Igl effect della concurrenza gaelica sil teater gaelic ei forsa aunc pli profunds. Biars tocs vegnan screts specialmein per quella caschun. Tochen viaden els onns 50 giugavan ins mo «kitsch», denton dapi 20 onns ein ils auturs e las gruppas, surtut quellas dellas Hebridas (geograficamein las pli marginalas!) sedeliberadas da quella tradiziun e practicheschan in teater fetg engaschau e d'avanguardia, ton el cuntegn sco ella fuorma. Tenor ils specialists seigi quei teater gaelic modern superiors al nivel mesaun scozzes, ed in pèr tocs sappien ins cumparegliar cul meglier teater internaziunal.

g) Acturs de lur agen destin

19. Las societads de historia locala dellas Hebridas

Las Hebridas exteriuras ein la davosa regiun scozzesa aunc fermamein gaelofona. Denton ein ellas fetg retardadas economicamein, e tochen avon paucs onns era la populaziun sfundrada en ina tresta resignaziun. Dapi lu denton semultiplicheschan leu las tentativas per destadar il pievel ord siu complex d'inferiuradad, per render el habels de capir e prender en agens mauns siu destin mantenend sia cultura originala. La pli interessanta experientscha ei forsa quella dil tozzel societads localas de historia, naschidas ils davos temps.

La historia locala era strusch vegnida studegiada e lu mo da historians de marcaus, che descrivevan ella ord lur agen pugn de vesta. Il pievel dils vitgs era sco mets ed ignorava si'atgna historia e surschava tut ad jasters. Quei prendeva dad el tutta luschezia e veva effects devastonts

per la cultura e pil lungatg. Cheu ei in ord la retscha dils sclari, in responsabel ell'administraziun regionala intervegnius, encuraschond la glied igl emprem de rimnar material historic, oravontut fotografias, e de sereinir per empruar de reconstituir las circumstanzas entuorn quellas fotografias. Aschia entscheiva la glied a sediscuorer, far cumparegliaziuns; ella pren gust vida quellas discussiuns e s'organisescha formalmein en societads che dattan in emprem sentiment de revalorisaziun els agens eglis. Plaunsiu entscheivan ins a serender quen con mal ch'ei va ed a sedumandar daco che l'evoluziun ei stada schi perniziusa, tgei ch'ins vessi saviu far per evitar ella, per evitar per exempel «che la mesadad dil vitg sesanfli ussa en Canada». Lu vegnan ins dal vargau al present e sedamonda tgei far per curreger quell'evoluziun, per evitar ch'il futur vesi ora sco il vargau. La glied locala daventa mintgamai pli cunscienta de sezza, entscheiva a prender iniziatives, ella daventa specialista de sias atgnas caussas, constatescha ch'ella ei buca pli tuppa ch'ils experts dils marcaus e sesenta revalorisada e confidonta. Las autoritads regionalas da lur vart intervegnan sulettamein sin damonda, per furnir material, oravontut de stampa, per cussegljar, eventualmein per organiser cuors tenor ils basegns indicai, in summa mo per dar la pusseivladad al moviment de sesviluppar vinavon. Aschia repren la veta sociala forza, il lungatg s'enfirmescha, e la cultura gaelica enconuscha ina tala fluriziun che biars jasters entscheivan a vegnir ellas Hebridias per anflar inspiraziun per lur atgna communitad.

Era ils Romontschs sentan la peisa ded ina evoluziun historica disfavoireivla ch'els han strusch dumignau sez. Els han piars bia, lur societad muntagnarda purila schai per gronda part en ruinas. Els sefidan strusch da lur pusseivladads per in svilup social, economic e cultural original, adaptaus ad els, a lur veta, lur tradiziuns e necessitads. Forsa san ins imaginar era autras vias che quella experimentada da Hebrideans. Igl impurtont ei mo de contonscher il medem resultat, de far siglientar las cadeinas della resignaziun e dils cumplex. Inaga ch'ils Romontschs han priu cunscienza della forza e dellas habilitads che schain aunc adina en els, malgrad la situaziun economica, malgrad la spossada dell'emigraziun, vegnan era els a daventar ils acturs de lur agen destin.

h) Administraziun e stat

Ord sempla giustizia sto l'administraziun publica respectar ils lungatgs della tiara e duvrar els leu nua ch'els vegnan plidai. Quei ei ton pli im-

purtont per il futur ded in lungatg, surtut ded in pign, ozilgi ch'ins vegn mintgaton quasi satraus sut ils formulars, las damondas ed indicaziuns ufficialas. L'administraziun ei denton fetg tradiziunala e cura ch'ella ei s'endisada vid enzatgei, eisi fetg grev de far midar ella puspei. Aschia schabegia ei savens ch'ella ha breigia de renconuscher il niev spért de respect dellas atgnadads regionalas e continuescha de negligir ils schinumnai lungatgs minurs. Per zuppar sia malaveglia presenta ella bugen consideraziuns de spargn e simplificaziun. Quei spargn ei reals, denton bia pli pigns ch'ins pretenda, ed el sefa adina sin cuost dils pli fleivels e vegn lu pagaus dalla destrucziun plaun a plaun ual dils pli fleivels. Plinavon lubeschan ils mieds technics moderns en biars cass de surmuntar las difficultads de pretext.

Aschia per exempel vala la stgisa nuot pli ch'ins sappi buca admetter pigns lungatgs en discussiuns parlamentaras u en reuniuns multilinguas, perquei che buca tuts capeschien lu il decuors dils debats. Ussa han ins numnadamein la translaziun simultana; e che quella sa technicamein sco economicamein vegnir duvrada era per pintgas regiuns administrativas e per semplas reuniuns privatas vegn demussau da numerus exempels el Reginavel-Uniu sco autrora.

20. Translaziun simultana

En las tiaras celticas dellas inslas Britannicas vevan ins grondas difficultads per duvrar igl agen lungatg els cussegls ed ellas administraziuns regionalas u localas. Igl engles ei numnadamein il sulet lungatg official dil stat, e tut ils Britannics vegnan considerai sco anglofons, cun enconuschientscha eventuala de quei ni tschei lungatg indigen. En quella situaziun eisi buca necessari per in che sa mo engles de s'adaptar cura ch'el immigrescha en ina regiun celtica. Ed essend che biars de quels immigrants, savens intellectuals, sorprendan leu responsablads publicas, saveva ei schabegiar ch'in entir cussegl regional de 30 commembers stueva deliberar mo per engles pervia ded in sulet che declarava de buca capir il lungatg indigen.

Dapi forsa 10 onns denton vegnan ils Celts pli e pli pertscharts de lur atgnadad e della smanatscha dalla administraziun anglofona. Dapertut nua ch'els ein aunc la majoritad, e savens perfin leu nua ch'els ein en minoritad, han els obteniu la renconuschientscha de lur lungatgs silmeins a nivel local e regional, s'entelli sper igl engles statal. Adina pli biars documents vegnan publicai en dus lungatgs, la scola daventa bilingua, ins metta indicaziuns stradalas ed autras inscripziuns bilinguas. E quei che

pertucca las sesidas de cussegls regionalis e de lur cumissiuns e subcumissiuns, vegn la translaziun simultana adina pli generala (en principi mo per quei che vegn getg el lungatg celtic; il pauc che vegn getg per engles capescha gie mintgin). Ella vegn introducida schizun en regiuns administrativas sco las Hebridas exteriuras, ina regiun strusch schi gronda sco la Surselva.

Ins constatescha che la translaziun simultana ha effects positivs nunspitgai. Secapescha munta ella ina revalorisaziun dil lungatg smanatschau e promova ina modernisaziun de quel. Era creescha ella posts de lavur supplementars en regiuns marginalas, posts de lavur relativamein bein schazegiai ella scala sociala e che vegnan quasi necessariamein reservai a glied indigena. Surprendentamein denton favorisescha ella era l'assimilaziun linguistica dils immigrants. Essend numnadamein ch'ils Celts drovan buca pli sesentir obligai de plidar engles schigleiti sco in monoling anglofon ei presents, audan ual quels anglofons bia pli bia il lungatg indigen. El cass che mo in ni dus immigrants drovan igl indrez de translaziun en in'assemblea schiglioc dil tuttafatg celtica, ston els bunamein seturpegjar de duvrar quei indrez e fan prescha ded emprender finalmein il lungatg indigen. E milsanavon ei la translaziun simultana schizun in fetg bien mied de studi, perquei ch'ella lubescha de tedlar el medem temps domidus lungatgs!

Era il parlament irlandes ha introduciu la translaziun simultana, schizun en domiduas direcziuns. Certins vevan maniau che quei seigi dil tuttafatg nunnecessari. Praticamein emprendi mintga Irlandes fetg bein engles (entorn 98% ein perfin de lungatg-mumma engles); mo paucs parlamentararis drovien igl irlandes el parlament; ed ualti tuts ils parlamentararis, sco glied pli instruida, capeschien pli u meins igl irlandes. Ins ha tuttina decidiu ded instituir la translaziun simultana, ord motivs de principi evidents, mo era ord consideraziuns exemplaras: Capir in lungatg jester, era fetg bein, seigi buca il medem sco de capir perfetgamein igl agen lungatg; ei sappi anzi schabegiar ch'ins survaletschi l'atgna capientscha dil lungatg jester e ch'ins capeschi falliu senza s'encorscher. Semegliontamein contonschien ins en in lungatg jester strusch la medema habilitad sco egl agen lungatg; perquei munti ei ina discriminaziun nunacceptabla sch'in parlamentari sesenti obligaus ded untgir ora sin in lungatg jester per vegnir capius da tuts. Ins sappi dil reminent buca adina esser segirs, ni de capir endretg in parlamentari che s'exprimi en lungatg jester, ni ch'el gitgi adina gestamein quei ch'el giavischi de gir. Sch'in parlamentari vegni incitaus de s'exprimer en in lungatg jester enstagl il siu, sappi el magari renunziar de plidar plitost che de s'exprimer

mal. Quei seigi la finala encunter il spért e la finamira ded in parlament, che existi ual per che tuts s'exprimien, aschia che las decisiuns reflecteschien la voluntad generala.

Quei che vala per l'Irlanda e tshellas tiaras celticas, vala segiramein era per la Svizra ed il Grischun. E sche regiuns celticas, pintgas sco la Surselva, ein hablas ded introducir la translaziun simultana e drovan ella schizun per sesidas de subcumissiuns, lu ein era il cantun Grischun e per exempel la Corporaziun de vischnaucas della Surselva el stan ded imitar quei exempel per ch'ils Grischuns de lungatg romontsch u talian sappien finalmein sesurviv libramein de lur lungatg natural.

i) Tgei ch'in sempel privat sa far

21. Iain Noble: Il commerci al survetsch della cultura

Igl impressari scozzes Iain Noble ha scuvretg avon 10 onns la regiun de Sleite ell'insla de Sgitheanach e la cultura gaelica ed ha cuninaga decidiu de s'engaschar per lur defensiun. El ha empriu il lungatg e translocau en quella regiun, antruras flurenta mo oz miez bandunada, ina part de sias activitads commercialas. Oz posseda el leu grondas pastiras per nuorsas, in hotel, ina fabrica ded artechels de launa, ina destillaria de whisky. Era posseda el interess en societads de tratga de salmons ed austras, d'ieli e de transport maritim. Culs gudogns realisai ha el fundau il Collegi gaelic (cf p. 4) ed in fond caritativ che sustegn activitads culturalas indigenas ell'insla. Cun tut dat el lavur fixa a ca 35 persunas en Sleite, quei che representa entuorn la mesadad dils posts d'emploiai disponibels leu. Grazia ad el eisi buc pli necessari d'emigrar.

Il pli interessant ei denton sia politica linguistica. Tradiziunalmein vevan ins negin avantatg de saver gaelic, anzi, ils gaelofons indigens vegnevan plitost discriminai sch'els levan s'alzar ella hierarchia professiunala. Quei incitava ils geniturs de sragischar il gaelic da lur agens affons per po buca donnegiar lur avegnir professiunal. Tier Iain Noble denton ei la situaziun exactamein inversa. Bein refusescha el buca ded engaschar in che sa buca gaelic, denton survegn quel strusch in post pli ault sch'el empren buc il lungatg. Tuttas las fatschentas de Iain Noble en Sleite vengnan numnadamein ton sco pusseivel menadas per gaelic, e Iain Noble sez drova mo quei lungatg cun ses emploiai. Era autramein s'engascha el pil respect dil lungatg. Per exempel ha el litteralmein sfurzau il cussegl local de metter inscripziuns bilinguas sin vias, ed el ha ediu in cu-

disch de telefon special per la regiun, nua che tuttas indicaziuns (num de loghens e de schlatteinas, prenums, professiuns etc) ein exclusiva-
mein per gaelic.

Cun tut quei exercitescha el ina pressiun morala sur de quels che san
buc il lungatg per ch'els s'assimileschien e sur dils geniturs per ch'els
hagien la curascha de transmitter lur lungatg a lur affons. Ed ual tier ils
affons sappi el constatar ils emprems resultats de sia atgna acziun – e de
quella dil moviment general de revalorisaziun dil gaelic: Schegie che
duas tiarzas dils geniturs de Sleite seigien gaelofons, seigien mo treis ni
quater dils ca 70 affons de scola vegni educai el lungatg-mumma; denter
ils affons pli giuvens denton seigi quella proporziun carschida puspei in
bien ton.

Cura ch'ins vesa tgei ch'in sulet um sa far en ina regiun schi bandunada
sco quella de Sleite, san ins s'imaginar con pli ch'in pèr lain Noble sviz-
zers savessen far pil romontsch e surtut per salvar la punt indispensabla
della Sutselva e dell'Alvra!

j) Finanziaziun

Tut ils exempels citai seigien senza dubi interessants, vegnan certins a
conceder; denton vegnan els a dumandar co quels vegnien finanziari. Pils
biars exempels ei la risposta fetg sempl: La communitad, representada
dal stat, respectivamein las autoritads regiunalas u localas, renconu-
scha sia responsabladad culturala e paga quei ch'ei de pagar. Organisa-
ziuns e fundaziuns san denton era sezzas anflar mieds de finanziaziun,
seigi quei entras segirar donaziuns ed iertas, u entras activitads com-
mercialas.

22. Donaziuns ed iertas

Bunamein tuttas instituziuns de promoziun dils lungatgs celtics han ina
politica fetg activa quei che pertucca las donaziuns. Per exempel Sabhal
Mòr Ostaig, la fundaziun dil Collegi gaelic de Sgitheanach, dispona de
formulars bilings, conforms alla lescha, entras ils quals ins s'engascha
de versar mintg'onn duront 7 onns ina certa summa alla fundaziun – e sa
mintga ga subtrahar quei per las taglias. Pli impurtont aunc eis ei forsa
ch'ins fa propaganda tier la gliעד per ch'ella redegì testaments, els
quals ina certa donaziun vegn prevedida en favur della fundaziun con-

cernenta. Ina buna indicaziun dil success de quei ei che certas institu-ziuns disponan perfin ded in survetsch de cussegliazion en talas ma-terias.

Cheu setract'ei segiramein buca de betlegiar, mobein de renconuscher ch'ei dat bia gliued ch'ei disposta ni schizun enquera la pusseivladad de far donaziuns nizeivlas; ei setracta pia mo de dar ad els ina tala pussei- vladad e de prender dad els ils quitaus giuridics persuerter, che saves- sen decuraschar certins.

23. Gael-Linn

La Gael-Linn ei ina fundaziun privata independenta per la promoziun dil gaelic irlandes ed il svilup economic dellas regiuns gaelofonas. Ella or- ganisescha cuors (cf p. 3), edescha manuals, zun bia musica e cant popu- lar e creescha industria e posts de lavur, oravontut ellas regiuns gaelofo- nas. Per finanziar sias activitads praticescha ella il motto: «Far ch'ils daners vegnien da sezs enstagl ded encurir els en ina maniera u l'otra». Ella organisescha lottarias, concorrenzas de bingo etc. Il suc- cess ei taluisa ch'ella ei finanziamein independenta, posseda ses agens indrezs e sias atgnas localitads. Aschia sa ella segirar che tuttas subven- ziuns ch'ella survegn, dal stat u da societads privatas, van directamein ed unicamein en favur ded activitads supplementaras bein precisadas; quei hagi il stat il pli bugen e detti ton pli tgunsch subvenziuns.

Mirond sin ils resultats della Gael-Linn ston ins deplorar il fatg che bia- ras instituziuns culturalas, en Svizra sco dapertut, semischeiden buc en caussas de fatschentas, ord in cert turpetg ni per munconza d'expe- rientscha.

Aunc en in auter grau denton dat la Gael-Linn in exempel a nus: Per sal- var ina cultura, marginalisada en paupras regiuns perifericas, ston ins igl emprem dar a ses purtaders, als carstgauns ch'ein naschi leu, la pus- seivladad de viver decentamein en lur communitad. Quei vul gir denter auter ston ins sviluppar economicamein quellas regiuns e crear leu posts de lavur. Il svilup sto denton vegnir planisau cun gronda precisiun e prudientscha, prendend en consideraziun buca semplamein pusseivla- dads technicas de realisaziun, mobein surtut ils cunfins che vegnan de- terminai dal diember de habitonts della regiun concernenta, da lur habi- litads professiunalas e perfin da lur tradiziuns e da lur gusts. Schiglioc prendan els strusch ils posts proponi, continueschan ded emigrar, ed ils posts vegnan occupai da jasters alienonts; e la finfinala arrivian ins al re-

sultat de Flem, Domat, Vaz e l'Engiadin'Ota. Quella lavur de planisaziun sto pia vegnir fatga buca dad instanzas centralas, mobein da specialists motivai, specialists sco quels della Gael-Linn, u quels che vegnan ord il Collegi gaelic de Sgitheanach.

Igl ei denton clar ch'ina gronda part della lavur de promoziun della(s) cultura(s) sto vegnir fatga ni silmeins sustenida dall'entira communitad, vul gir, dal stat, perquei che mo lez ha ils mieds necessaris. La difficultad ei deplorablamein quella che las autoritads sustegnan adina pli bugen leu nua ch'ils resultats san vegnir mussai e valetai precisamein. La cultura denton san ins nunpusseivlamein valetar en daners, e perquei vegn ella memia savens davos giu. Era la natira vegn tgunsch sacrificada sch'ei va per avantatgs economics immediats, mo che cuozan buca necessariamein gitg. Ei dat tuttina exempels, che autoritads muossan ded haver quitau era digl avegnir. Aschia ei per exempel l'insla de Nauru, el Pacific, bunamein sfurzada de destruir totalmein igl agen pign territoriet per cavar ora si'unica rihezia, il fosfat. Denton vegnan ils profits per part reservai pil futur, cura che las minas ein alla fin, per saver lu reconstruir la natira. In auter exempel, pli maneivels da nus, ei quel dil Schetland.

24. Taxas sigl ieli

Enconuschentamein han ins avon ca 12 onns scuvretg ieli ella mar dil Nord, ed igl ei prest semussau ch'il Schetland, la tiara la pli maneivla, stoppi survir sco terminal per las canalisaziuns d'ieli. Quei significava che las inslas stoppien far atras ina perioda de grondas construcziuns excepziunalas, che smanatschavan de disfigurar la natira. Era savevan ins preveder ina immigraziun che riscava de lavagar la cultura originala dil Schetland. Il cussegl regional ha denton reagiu cun gronda spertadad. Schigleiti ch'ins ha saviu nua ch'il terminal vegni construius, han ins cumprau ils terrens ed era pretendiu plenipotenzas specialas da Londra. Aschia han ins saviu per part imponer cundiziuns al svilup petrolier e limitar grondamein ils donns alla natira. Plinavon han ins obteniu dallas cumpignias d'ieli il pagament ded ina taxa sigl ieli che va tras il terminal. Essend era ch'il Schetland ei proprietari dellas installaziuns dils ports e ch'el pladescha sez quels che lavuran leu sco era ils pilots, obligatoris per menar las navs che entran al terminal petrolier, sa el controlar bia meglier il moviment de navs ed imponer ina regulaziun fetg severa per evitar las polluziuns della mar e dellas costas entras ieli. Quels survetschs portan secapescha lu era gudogns. Cun tut quellas renditas

sa il cussegl regional schetlandes preparar plans e metter daners en reserva pil temps cura ch'igl ieli vegn ad esser exhausts, per restabilir la natira e segirar la reconversiun economica della regiun. El sa denton gia oz promover grondiusamein la veta culturala schetlandesa en tut ses aspects. Las casas de cuminonza, ch'eiin zatgei sco centers culturals e socials, ein vegni renovai ed ingrondi en bunamein mintga vitg. Il teater, il cant, la litteratura de tempra locala, vegnan susteni entras subvenziuns ni mieds technics. La biblioteca ei vegnida slargiada in bien ton, ed ins ha fundau in archiv public nua che la gliעד sa far retschercas da tuttas sorts sur dil Schetland. E quei che pertucca la veta artistica ein ins ual vidlunder de crear ina instituziun specialisada, cull'incarica de promover l'activitad culturala en tuts aspects ed en particular la schetlandesa originala.

Igl ieli dil Grischun ei il turissem, e quel porta bein avantatgs economiccs immediats, denton caschuna el a liunga veta silmeins ton donn alla natira ed alla cultura grischuna sco igl ieli el Schetland. Pertgei lu buca instituir sco el Schetland sur digl ieli, ina pintga taxa turistica supplementara, expressivamein e precisamein destindada per reparar ils donn che la monocultura turistica caschuna alla natira e per sustener e promover la veta culturala e las culturas originalas dil Grischun?

k) In niev spért

Las parallelas denter la situaziun dil gaelic irlandes en Eire e quella dil romontsch el Grischun, respectivamein ella Svizra, ein fetg numerosas. Domidus eran plidai dalla gronda majoritad della populaziun de lur stat, e domidus ein ussa seretratgs en pintgas regiuns marginalas ed economicamein mal svilupadas, nua che lur existenza a liunga scadenza ei gnanc segira. Domidus ein renconuschi sco lungatgs naziunals e teoreticamein sco lungatgs ufficials. Denton ella pratica vegnan domidus negligi fetg e discriminai perfin sco lungatgs ufficials. Domidus gaudan ina profunda simpatia davart il pievel, ed era las regenzas gin de vuler sustener els. Mo en domidus cass ei quei sustegn gitg restaus pauc pli che sempels plaids – surtut sch'ins seregorda della vastadad e dell'urgenza dils basegns. Ed aunc inaga en domidus cass, han ins priu cunscienza pér ils davos onns dell'imminenza dil prighel ch'ils lungatgs svaneschien; en las regiuns gaelofonas ei la situaziun perfin schi periclitada che certins han piars tutta curascha e declaran capitulond che nuot sappi pli salvar il gaelic. Essend che quei sentiment d'urgenza ha sco in ca-

metg ord tschiel serein siglientau quels pli davos onns las autoritads cumpetentas en Irlanda sco en Svizra de prender empremas, bunas mesiras en favur dils dus lungatgs, eisi segiramein fetg endretg de reproducir sco conclusiun in pèr citaziuns ord il Plan d'acziun 1983–86 pil gaelic, nua ch'ins pretenda dalla regenza sper mesiras precisas surtut in niev spèrt envièrs il gaelic.

25. Il Plan d'acziun 1983–1986 per il gaelic (irlandes)

Il Bord na Gaeilge (Cussegl dil gaelic) ei igl uffeci statal dell'Irlanda per la promoziun dil gaelic. Sut l'impressiun d'extrema urgenza che prevala ussa en Irlanda pertuccont il salvament dil lungatg, ha el publicau 1983 in Plean gniomhaiochta don gaeilge 1983–1986 (Plan d'acziun 1983–1986 per il gaelic). Quei plan ei buca en sesez in plan de salvament, sunder mo l'emprema etappa ded in liung process ch'ei de planisar minuziusamein sur decennis. Perquei prevesa el mo mesiras concretas, pusseivlas de realisar mintgamai tochen 1983, 1984, 1985 u 1986. Il punct forsa il pli impurtont preveda la planisaziun ded ina cadeina de televisiun entiramein per gaelic tochen 1985 e sia realisaziun tochen 1987. Sco puncts pli de detagl san ins citar la creaziun ded ina revista mensila per giuvens u l'organisaziun de cuors de schurnalissem per gaelic. Il pli impurtont en quei document – beincapiu in document uffical – ei denton il niev spèrt ch'el recloma dal stat envièrs il gaelic, e ch'ins sa illustrar entras las suandontas citaziuns:

«Ina politica passiva dil stat envièrs igl irlandes sco lungatg minoritar en in sistem, el qual igl engles dominescha, ei buca mo neutrala, mobein negativa.»

«Il Bord na Gaeilge ei perschuidius che la glièud sto survegnir la pusseivladad de duvra lur irlandes libramein ed aviartamein ella veta de mintga gi.»

«Il Bord na Gaeilge crei profundamein ch'in futur vivent sa aunc vegnir segiraus pil lungatg sche las mesiras minimalas proponidas en quei plan vegnan realisadas ussa, e quei cun prescha ed effizienz. En quei punct critic pil destin dil lungatg dat ei ina necessitad urgenta per in niev spèrt de cooperaziun davart della regenza, dil public, e dellas organisaziuns pil lungatg irlandes. La maniera de planisar davart la regenza stuess esser flexibla ed innovativa e sefatschentiar publicamein culs problems della renaschientscha sin ina basa pli genuina e pli effectiva. (...) In program diversificau de publicitad entras ils mieds de massa che renfor-

zass continuadamein la politica dil stat quei che pertucca il lungatg, fuss in agid considerabel per nutrir la buna voluntad necessaria ed il sustegn davart dil public. La beinvuglientscha enviars il lungatg ei denton buca sufficiente en sesezza: Ella ei pér l'entschatta. Mo ina iniziativa pli gronda e decidida sa segirar la renaschientscha dil gaelic. Considerond la presenta spertadad della digren dil lungatg ellas regiuns de lungatg gaelic, pudess ei fetg pusseivlamein esser onz tard de far plans pér en diesch onns. La caschun ded agir sto vegnir tschaffada ussa.»